УДК 821.133.1

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/34-3-17>**Мар'яна ЛУК'ЯНЧЕНКО,***orcid.org/0000-0001-8093-4951*

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри романської філології та компаративістики

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) *maryanaluk@ukr.net*

ПОДОРОЖ ЯК ЦІЛЬ І ЯК ЗАСІБ У ТВОРАХ ФРАНЦУЗЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ XVIII – XIX СТ.

Метою статті є дослідження художньої презентації теми подорожі французькими письменниками XVIII – XIX ст. В епоху Просвітництва французька література характеризується великим інтересом до творів про подорожі. Вказаний часовий період відрізняється появою нової категорії мандрівника – письменника, який подорожує насамперед задля самого себе. Найбільшою мотивацією до мандрівок у той час стає пізнавальна ціль, тобто бажання досліджувати інші суспільства, їхній устрій, світогляд іноземців, їхні звичаї й традиції. Письменники вибирали різноманітні форми для написання своїх творів про подорожі. Це – листи, щоденники, автобіографічні нариси, статті в журналах чи газетах, оповідання, романи тощо.

Найчастіше у творах про подорожі автор постає як мандрівник, учасник подій, що досить часто відповідає дійсності. Це прослідковується у всіх досліджуваних творах: «Історія подорожей Скарментадо» Вольтера, «Доповнення до поїздки в Бугенвіль» Дені Дідро, «Подорож на Схід» Жерара де Нерваля та «Зима на Майорці» Жорж Санд. У них головний герой наділений певною суб'єктивною свободою вибору маршруту, дій та доленосних рішень. Зазначаємо, що про героя-мандрівника можна говорити як про самого автора, спостерігача і того, хто бере участь у подіях/пригодах, адже саме письменник через персонажа ділиться, насамперед, власними думками і переконаннями, які можна прочитати як безпосередньо в тексті, так і між рядками.

У творах про мандри французьких авторів XVIII – XIX ст. піднімаються актуальні на той час проблеми колоніалізму, а також стосунків дикої природи та сучасної людини, спільного походження різних цивілізацій. Досліджувані твори характеризуються пошуками самого себе, екзотики, краси та ідеалу в широкому сенсі, тут також присутні спогади письменників-мандрівників та їхні мрії.

В усіх вибраних для аналізу творах використовуються різноманітні засоби, зокрема, слова-екзотизми, численні художні деталі тощо, які позначають конкретні реалії зарубіжних країн та допомагають створити незвичайну, своєрідну атмосферу тих місцевостей, якими пролягає маршрут подорожі.

Ключові слова: подорож, твори про подорожі, письменник-мандрівник, Вольтер, Дені Дідро, Жерар де Нерваль, Жорж Санд.

Maryana LUKYANCHENKO,*orcid.org/0000-0001-8093-4951*

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Romanic Philology

and Comparative Studies

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) *maryanaluk@ukr.net*

TRAVEL AS A PURPOSE AND AS A MEANS IN THE WORKS OF FRENCH WRITERS OF THE XVIII – XIX CENTURIES

The article aims to study the artistic presentation of the theme of travel by French writers of the XVIII – XIX centuries. In the Age of Enlightenment, French literature was characterized by a great interest in works about travel. This time is marked by the emergence of a new category of traveler – a writer who travels primarily for himself. The greatest motivation for travel at that time was the cognitive goal, the desire to explore other societies, their structure, the worldview of foreigners, their customs, and traditions. Writers chose various forms to write their works about travel. These are letters, diaries, autobiographical essays, articles in magazines or newspapers, short stories, novels, and more.

Most often in works about travel, the author appears as a traveler, a participant in events, which is often true. This can be seen in all the works studied: Voltaire's "The Travels of Scarmentado", Denis Diderot's "Supplement to Bougainville's "Voyage"", Gerard de Nerval's "Voyage to the Orient" and Georges Sand's "A Winter in Majorca". In them, the protagonist is endowed with a certain subjective freedom to choose the route, actions and fateful decisions. Note that the hero-traveler can be said as the author, observer, and participant in the events / adventures, because it is

the writer through the character shares, first of all, his thoughts and beliefs, which can be read both directly in the text and between the lines.

In works about the travels of French authors of the XVIII – XIX centuries. The problems of colonialism, relevant at that time, as well as the relations between wildlife and modern man, the common origin of different civilizations, arose. The researched works are characterized by the search for oneself, exoticism, beauty, and ideal in a broad sense, there are also memories of writers-travelers and their dreams.

All the works selected for analysis use a variety of tools, including exotic words, numerous artistic details, etc., which denote the specific realities of foreign countries and help create an unusual, unique atmosphere of the areas through which the route travels.

Key words: travel, works about travel, writer-traveler, Voltaire, Denis Diderot, Gerard de Nerval and Georges Sand.

Одним із найдавніших видів діяльності людей є подорож. Описи мандрівок відомі у світовій літературі з давніх-давен. Твори про подорожі дуже цікаві та інформаційно насичені: тут простежуються різнопланові ідейні та стильові тенденції, спостерігаються пошуки нових художніх форм і засобів вираження, наповнення їх новим змістом, що, разом узяті, продукує множинність інтерпретацій і стає предметом критичних дискусій. У них поєднуються елементи історії, природознавства, статистики, спостереження й враження подорожуючого, його відкриття чи особисті пригоди, почуття, думки, зустрічі з іншими людьми. Зазвичай у таких творах подаються достовірні або вигадані відомості про відвідувані країни у вигляді записок, щоденників, нарисів, спогадів. Своєрідним центром таких праць є формування ставлення до батьківщини, що впливає з протиставлення «свого» «чужому».

Постановка проблеми. Література про мандри поєднує в собі взаємодію об'єктивного і суб'єктивного, реального, вигаданого або омріяного, статичності описів й динаміки руху. У ній відбувається формування цілісної візії буття, де індивідуальне перетинається з універсальним, а кожна особистість і народ/нація знаходяться в процесі самопізнання.

Твори Вольтера, Жерара де Нерваля, Дені Дідро, Жорж Санд потребують сучасної інтерпретації, і, безперечно, на окреме дослідження заслуговує тема художньої презентації подорожі вказаними французькими письменниками XVIII – XIX ст.

Аналіз досліджень. Згадана тема мало представлена в українських літературознавчих працях, натомість її досліджували багато зарубіжних науковців (Овчарова, 2010; Aubaude, 1997; Grossir, 2001; Maugéau, 2005). Однак вона залишається не до кінця розкритою з огляду на її актуальність у контексті соціокультурних та цивілізаційних процесів у світі, які відбуваються постійно.

Мета статті – дослідити художню презентацію теми подорожі французькими письменниками XVIII – XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Зародження творів про подорожі сягає далеких часів Геродота та Ксенофонта. Упродовж віків такі твори розвивались відповідно до розвитку культури, політики, мистецтва.

В епоху Просвітництва активно зростає інтерес до літературних оповідей про подорожі. XVIII – XIX ст. характеризуються появою нової категорії мандрівника-письменника, який подорожує насамперед задля самого себе. Найважливішою мотивацією до мандрівки стає пізнавальна ціль, тобто бажання досліджувати інші суспільства, їхні традиції та звичаї, світогляд іноземців тощо. Незалежно від того, яку форму написання вибирає митець: лист, щоденник, автобіографія, журнальна чи газетна стаття, незмінною константою творів про подорожі залишається те, що весь виклад матеріалу залишається особистою розповіддю автора. Письменник бере на себе місію передати побачене, тобто він стає надійним свідком і використовує власне «я» як авторитет для читача, отже, оповідач і персонаж зливаються в одне ціле.

Вольтер у своєму творі «Історія подорожей Скарментадо» в дещо жартівливій формі розкриває кардинальні питання буття, різні філософські позиції. Головний герой Скарментадо їде у подорож для того, аби набратися мудрості, пізнати світ: *“J'arrivai dans l'espérance d'apprendre toutes les vérités”* (Voltaire). Він роздумує над ходом всесвітньої історії, по-філософськи презентуючи світ як універсальне торжество зла: всюди вогнища Інквізиції, тортури, страти, безперестанку ллється кров. Скарментадо постійно загрожує небезпека: в Італії його хочуть отруїти, в Іспанії – спалити, в Туреччині – посадити на кіл, в Китаї – заарештувати, в Індії – стратити, в Африці – перетворюють на раба. Людьми рухають фанатизм, ненависть, жорстокість, жадібність. Вступати з ними в будь-який контакт небезпечно – залишається тільки мовчати, рятуватися втечею або відкупитися грошима.

Підсумок цьому підбиває негритянський корсар, який говорить, що за священними законами природи існує лише одне право – право сильнішого. Коли сила на стороні білих, вони перетво-

рюють чорних на свою худобу, яку змушують виконувати важку й безглузду роботу, коли сила на стороні чорних, вони перетворюють білих на своїх рабів або ж відрізають їм носи і вуха: *“Vous nous achetez aux foires de la côte de Guinée, comme des bêtes de somme, pour nous faire travailler à je ne sais quel emploi aussi pénible que ridicule <...>; aussi quand nous vous rencontrons, et que nous sommes les plus forts, nous vous faisons labourer nos champs, ou nous vous coupons le nez et les oreilles”* (Voltaire). Зрештою, герой не тільки не задумується більше над тим, як змінити світ, він навіть більше не намагається його пізнавати, дійшовши висновку, що зло всюди неминуче, потрібно лише вибирати найменше.

Жанр твору, подібний до філософського діалогу, був досить популярним у XVIII ст. Відомим твором про подорожі, написаним у такій формі в епоху Просвітництва, є твір Дені Дідро «Доповнення до поїздки в Бугенвіль». Подорожуючи, автор задається фундаментальними питаннями буття (Чи існує Бог? Чи жінки рівні з чоловіками? Які зв'язки існують між соціальними станами та любовними стосунками? Що цивілізація робить із природою?), у пошуках відповіді на які персонажі твору висловлюють суперечливі думки самого автора.

Тут також розглядаються актуальні на той час проблеми колоніалізму, а також відносини дикої природи та цивілізованої людини. Для письменника подорож – це змога побачити рівень розвитку й ознайомитися зі здобутками інших цивілізацій. Письменник-філософ намагається порівняти два зразки організації суспільства: одне базується на природному праві, інше керується релігійними догмами та законами державної влади. Дідро критикує останнє, вважаючи його штучним, надуманим, адже перший тип має кращі шанси стати щасливим і задовольнити свої прагнення: *“Je ne sais pas ce qu'est la chose que tu appelles religion, mais je ne puis qu'en penser mal, puisqu'elle t'empêche de goûter un plaisir innocent auquel la nature, la souveraine maîtresse, nous invite tous <...>. Je ne sais pas ce qu'est la chose que tu appelles état; mais ton premier devoir est d'être homme et d'être reconnaissant”* (Diderot). У контексті такого зіставлення автор порушує питання про шлюб, подружжя, інцест, розбещення тощо.

У цьому творі письменник намагається поглянути на цивілізацію очима «дикуна». Загалом він надає перевагу «суспільству дикунів», підкреслюючи переваги їхнього способу життя та світобачення: *“La vie sauvage est si simple, et nos sociétés sont des machines si compliquées! Le Tahitien touche à l'origine du monde et l'Européen touche à sa*

vieillesse. L'intervalle qui le sépare de nous est plus grand que la distance de l'enfant qui naît à l'homme décrépit. Il n'entend rien à nos usages, à nos lois, ou il n'y voit que des entraves déguisées sous cent formes diverses, entraves qui ne peuvent qu'exciter l'indignation et le mépris d'un être en qui le sentiment de la liberté est le plus profond des sentiments” (Diderot). Водночас Дідро викриває абсурдність так званого «цивілізованого» життя. Він нещадно критикує владу тих таки цивілізованих країн, називаючи її «лютим звіром», який нищить природу: *“... ce sont des bêtes féroces qui battent la nature”* (Diderot). Загалом «Доповнення до поїздки в Бугенвіль» можна назвати міфом про «доброго дикуна», де бачимо чітку опозицію між природою й цивілізованістю. Тому автор відстоює думку, що потрібно робити добро, поважати і берегти природу – явища доволі рідкісні в сучасному житті.

У XIX ст. французький католицизм починає поступово втрачати свою політичну та духовну владу, і письменники повертаються до витоків традицій, аби там знайти нові джерела натхнення. Досить популярними на той час у Франції стали подорожі на Схід, який мав своєю таємничістю, незвичними кольорами, мерехтінням небачених скарбів (Brix, 2003). Яскравим прикладом творів про подорожі XIX століття стає «Подорож на Схід» Жерара де Нерваля. Цей роман містить географічні описи, короткі історичні довідки, соціальні та політичні екскурси, анекдоти, інтимні роздуми, листи та безліч коротких оповідей, подані тут, очевидно, з пізнавально-виховною метою.

Автор презентує читачеві свою подорож Сходом, розповідаючи про все, що сам бачив та пережив. Він виступає посередником, який детально описує культурне розмаїття відвіданих ним місцевостей (Aubaude, 1997; Chambers, 1969; Jeanneret, 1980). У своєму творі письменник нещадно критикує колоніальну систему, а також основні європейські ідеї шляхом їх порівняння зі звичаями Сходу, однак, попри все, намагається віднайти спільне походження різних цивілізацій: *“...l'Européen qui passe, cherchant à rapporter dans son pays quelque chose de vrai sur les mœurs étrangères, [...] maintenant, nous voudrions rapporter à cette source commune de l'humanité les puissances dont elle nous a doués, pour faire grande de nouveau la mère universelle”* (Nerval, 1998: 353–354). Саме такі мандрівники, як Нерваль, та їхні оповіді протягом усієї історії розвитку людства були дорогоцінними передавачами знань та культурних надбань. Вони завжди відчували потребу записати свої враження, що якраз і встановлює тісний зв'язок подорожей із літературою.

Відомим романом про подорожі є також «Зима на Майорці» Жорж Санд, яка характеризує мандри, насамперед, як спосіб втекти від буденності й проблем (Grossir, 2001). Основною ж метою подорожей взагалі Жорж Санд називає задоволення, яке мандрівник отримує від побачених нових країв та людей: *“Je voyage pour voyager. – Je sais bien que le voyage est un plaisir par lui-même; mais, enfin, qui vous pousse à ce plaisir dispendieux, fatigant, périlleux parfois, et toujours semé de déceptions sans nombre? – Le besoin de voyager”* (Sand). Подорожуючи, письменниця керується скоріше пошуками самої себе, своїми прагненнями краси та ідеалу в широкому сенсі. Вона також переконана, що подорожі – життєво необхідні для натхнення, наукових досліджень і, найпаче, пропаганди ідей. Втім ціллю своєї поїздки на Майорку письменниця все ж називає бажання відпочити від повсякденної суєти, віднайти гармонію та спокій: *“Quant à moi, je me mis en route pour satisfaire un besoin de repos que j'éprouvais à cette époque-là particulièrement... je trouverais quelque retraite silencieuse, isolée, où je n'aurais ni billets à écrire, ni journaux à parcourir, ni visites à recevoir”* (Sand). Загалом перебування Жорж Санд на острові характеризується романтичними очікуваннями, захопленням природою, водночас неприязню у відносинах із місцевими жителями, труднощами в побуті.

Ще однією провідною лінією у творах зазначеної тематики є екзотика. Подорожі та екзотика тісно пов'язані, адже досить часто мандрівники саме й шукають щось гарніше, відмінне від того, що звичне для них, тобто екзотичне. Письменників-любителів мандрів завжди манило незвідане, дивне, небуденне і, як не парадоксально, воно часто поєднувалося із пошуками самого себе.

У творах, які розповідають про подорожі та життя інших країн, народів, екзотизми – це, насамперед, номінативні одиниці, що називають поняття, яким немає еквівалентів у рідній мові мандрівника. Так, у філософській повісті Вольтера «Історія подорожей Скарментадо» знаходимо тому яскраві приклади. В Іспанії, наприклад, мандрівник описує явища, характерні для цієї країни: *«alguazils»*, *«Sainte Hermandad»*, *«police secrète de l'Inquisition»* та ін., які підкреслюють своєрідність іспанської цивілізації. Він використовує саме ці слова, адже вони виступають єдино можливими позначеннями конкретних реалій. Письменник намагається створити особливу, незвичайну, екзотичну атмосферу, щоб посилити емоційне враження, а також передати специфіку тієї місцевості, якою подорожує. Такі описи надають розповіді національного колориту, наближають читача до культури країни, життя якої описує автор.

У літературі екзотичне презентується зазвичай як таке, що не притаманне західній цивілізації або що походить із далеких країн. У XVIII ст. європейців починає приваблювати незвичність Сходу, а вже XIX ст. знаменує пік цього явища, оскільки більшість французьких романтиків подорожують більше, ніж письменники попередніх століть. Французькі письменники-андрівники просто таки зачаровані східними країнами, які вони відвідують у пошуках радикально нових небачених, часто дуже дивних, з погляду європейців, звичаїв та традицій.

Знову повернемося до твору «Подорож на Схід» Жерара де Нерваля. У першу чергу автор ставить акцент на описах пейзажів, різноманітних дикунок, звичаїв та звичок чужоземців. Для читача ж екзотизм починається з мрії, його дія як художнього засобу спрямована на уяву. Вважаємо, що екзотизм у згаданого автора полягає у своєрідному реалізмі мрійника, оскільки його розповіді про подорож складаються з реальних подій життя і мрій одночасно (Brix, 2003; Chambers, 1969; Maureau, 2005). Таким чином, його подорож можна розглядати як подорож до ідеалу та мрії.

Екзотичними є й описи місцевостей. Так, наприклад, описуючи Каїр, Нерваль називає його містом гробниць та халіфів: *“Ce que le désert protège encore, en l'enfouissant peu à peu dans ses sables, c'est, hors les murs du Caire, la ville des tombeaux, la vallée des califes, qui semble, comme Herculanum, avoir abrité des générations disparues, et dont les palais, les arcades et les colonnes, les marbres précieux, les intérieurs peints et dorés, les enceintes, les dômes et les minarets, multipliés avec folie, n'ont jamais servi qu'à recouvrir des cercueils”* (Nerval, 1998: 345).

Екзотика в Нерваля проявляється і в описах обрядів, які проводять місцеві жінки. Його дивують місцеві звичаї й ті жертви, на які йдуть представниці слабкої статі, аби відповідати місцевим критеріям краси: *“Des femmes qui marchent à peine, qui se livrent plusieurs fois le jour à des ablutions parfumées, dont les chaussures ne compriment point les doigts, arrivent, on le conçoit bien, à rendre leurs pieds aussi charmants que leurs mains; la teinture de henné, qui en rougit les ongles, et les anneaux des chevilles, riches comme des bracelets, complètent la grâce et le charme de cette portion de la femme, un peu trop sacrifiée chez nous à la gloire des cordonniers”* (Nerval, 1998: 19).

Екзотичність у французьких творах про подорожі проявляється і в інших художніх деталях, як, наприклад, звучання співу та музики. Так, у вже згаданому романі «Подорож на Схід» Жерар де Нерваль описує шарм місцевих діалектів, а особливо пісень, які змушують мріяти: *“Il y a*

dans certaines langues méridionales un charme syllabique, une grâce d'intonation qui convient aux voix des femmes et des jeunes gens, et qu'on écouterait volontiers des heures entières sans comprendre. Et puis, ce chant langoureux, ces modulations chevrotantes qui rappelaient nos vieilles chansons de campagne, tout cela me charmait avec la puissance du contraste et de l'inattendu; quelque chose de pastoral et d'amoureusement rêveur jaillissait pour moi de ces mots riches en voyelles et cadencés comme des chants d'oiseaux” (Nerval, 1998: 433).

Не обділяє увагою тему екзотики й Жорж Санд у своєму творі «Зима на Майорці». Потрібно підкреслити, що тут її найчастіше можна помітити у пейзажних замальовках-описах місцевості з її пальмами та кактусами, що, безперечно, не є буденним для більшості європейців: *“La cime du rocher dessine ses contours bien arrêtés sur un ciel étincelant, le palmier se penche de lui-même sur les précipices sans que la brise capricieuse dérange la majesté de sa chevelure, et, jusqu'au moindre*

cactus rabougri au bord du chemin, tout semble poser avec une sorte de vanité pour le plaisir des yeux” (Sand). Пейзаж тут, як і в інших творах про подорожі – один із найважливіших компонентів змісту, чия роль у творах про мандрі просто неоціненна, адже подорожі без описів природи уявити неможливо. У літературі про мандрі вони розкривають стан і «душу» самої природи, передають національно-географічну специфіку чужої країни, а також виступають засобом емоційно-оцінної, а також художньо-образної характеристики явищ.

Висновки. Загалом тематика, проблематика та цілі творів про подорожі французьких письменників XVIII – XIX ст. надзвичайно різноманітні. Це, передовсім, пошуки відповідей на різні філософські питання, прагнення свободи, пізнання нового і разом самопізнання, гармонії, відпочинку тощо, однак усі вони зводяться до бажання збагнути багатоманітність світу і сутність людського призначення в ньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Овчарова Е. Э. О метаморфозе жанра *voyage pittoresque* во французкой путевой прозе. *Вестник СПбГУ*. Сер. 9. 2010. Вып. 4. С. 42–49.
2. Aubaude C. Le voyage en Égypte de Gérard de Nerval. P.: Éditions Kimé, 1997. 111 p.
3. Brix M. Nerval et le rêve égyptien. *Romantisme*. 2003. Vol. n°120. P. 279–292.
4. Chambers R. Gérard de Nerval et la poétique du voyage. P.: Éditions Corti, 1969. 411 p.
5. Diderot D. Supplément au voyage de Bougainville. URL: http://textes.libres.free.fr/francais/denis-diderot_supplement-au-voyage-de-bougainville.htm
6. Grossir C. Un Hiver à Majorque: récit de voyage, autobiographie et fiction. *Roman et récit de voyage*. P.: Presses Paris Sorbonne, 2001. P. 123–132.
7. Jeanneret M. Sur le Voyage en Orient de Nerval. *Cahiers romains d'études littéraires*. 1980. n°4. P. 29–46.
8. Maureau F. Le Théâtre des voyages. P.: PUPS, 2005. 202 p.
9. Nerval G. Voyage en Orient. P.: Gallimard, 1998. 434 p.
10. Sand G. Un Hiver à Majorque. URL: <https://beq.ebooksgratuits.com/vents/sand-majorque.pdf>.
11. Voltaire. Histoire des voyages de Scarmentado. URL: http://textes.libres.online.fr/francais/voltaire_histoire-des-voyages-de-scarmentado.htm.

REFERENCES

1. Ovcharova E. E. O metamorfoze zhanra *voyage pittoresque* vo frantsuzkoj putevoi proze [About the metamorphosis of the picturesque voyage genre in French travel prose]. *Vestnyk SPbHU*. Ser. 9. 2010. Vyp. 4. S. 42–49 [In Russian].
2. Aubaude C. Le voyage en Égypte de Gérard de Nerval [Gérard de Nerval's travel to Egypt]. P.: Éditions Kimé, 1997. 111 p. [In French].
3. Brix M. Nerval et le rêve égyptien [Nerval and the Egyptian dream]. *Romantisme*. 2003. Vol. n° 120. P. 279–292 [In French].
4. Chambers R. Gérard de Nerval et la poétique du voyage [Gérard de Nerval and the poetics of travel]. P.: Éditions Corti, 1969. 411 p. [In French].
5. Diderot D. Supplément au voyage de Bougainville [Supplement to Bougainville's "Voyage"]. URL: http://textes.libres.free.fr/francais/denis-diderot_supplement-au-voyage-de-bougainville.htm [In French].
6. Grossir C. Un Hiver à Majorque: récit de voyage, autobiographie et fiction [A Winter in Majorca: travelogue, autobiography and fiction]. *Roman et récit de voyage*. P.: Presses Paris Sorbonne, 2001. P. 123–132 [In French].
7. Jeanneret M. Sur le Voyage en Orient de Nerval [About Nerval's Voyage to the Orient]. *Cahiers romains d'études littéraires*. 1980. n°4. P. 29–46 [In French].
8. Maureau F. Le théâtre des voyages [The theater of travels]. P.: PUPS, 2005. 202 p. [In French].
9. Nerval G. Voyage en Orient [Voyage to the Orient]. P.: Gallimard, 1998. 434 p. [In French].
10. Sand G. Un Hiver à Majorque [A Winter in Majorca]. URL: <https://beq.ebooksgratuits.com/vents/sand-majorque.pdf> [In French].
11. Voltaire. Histoire des voyages de Scarmentado [The Travels of Scarmentado]. URL: http://textes.libres.online.fr/francais/voltaire_histoire-des-voyages-de-scarmentado.htm [In French].